

YEVROPA SAYOHATCHILARINING SAMARQAND HAQIDAGI QAYDLARI: TARIXIY-KUZATUV TAHLILI

Imomov Ulug'bek Ismoilovich

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Tarixshunoslik va manbashunoslik kafedrası tayanch doktoranti (PhD)

E-mail: imomovulugbek59@gmail.com

Orcid: <https://orcid.org/0009-0004-8346-6179>

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Samarqand hududida shakllangan qadimgi sivilizatsiyalar, xususan, Temuriylar davriga mansub ilmiy-madaniy merosdan boshlab, Rossiya imperiyasining mustamlakachilik ekspansiyasi davrigacha bo'lgan tarixiy jarayonlar (XV asr boshlaridan XIX asrning ikkinchi yarmigacha)ni rekonstruksiya qilishda ingliz tarixshunosligi va manbashunoslik an'anasiga oid yozma manbalar alohida epistemologik va metodologik ahamiyat kasb etadi. Mazkur korpusga kiruvchi qo'lyozma asarlar, safarnomalar hamda diplomatik kuzatuvlar Samarqand tarixining diskursiv konstruksiyasini shakllantirishda muhim rol o'ynab, samarqandshunoslikni global ilmiy-intellektual maydonga integratsiyalashuviga xizmat qilgan. Ushbu ilmiy meros keyingi davrlarda, ayniqsa ingliz tilli sharqshunoslik maktablari vakillari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda barqaror ilmiy qiziqish obyektiga aylangan. Mazkur maqolada Yevropa sayyohlari tomonidan Samarqand tarixining talqin etilishining tarixiy-manbaviy tahlili, komparativ yondashuv hamda diskursiv interpretatsiya metodlari asosida kompleks tarzda tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Samarqand, xorijiy tarixshunoslik diskursi, sharqshunoslik maktablari, sayyohlik va diplomatik manbalar, tarixiy reprezentatsiya, sivilizatsion meros, urban-institutsional infratuzilma (karvonsaroylar, madrasalar), Zarafshon vohasi, etnogenez va ijtimoiy stratifikatsiya.

Аннотация: Письменные источники английской историографии и источникаведения имеют особое эпистемологическое и методологическое значение при реконструкции исторических процессов древних цивилизаций,

сформировавшихся в Самарканде, в частности, от научно-культурного наследия эпохи Тимуридов до периода колониальной экспансии Российской империи (с начала XV века до второй половины XIX века). Рукописи, путевые заметки и дипломатические наблюдения, включенные в этот корпус, сыграли важную роль в формировании дискурсивного конструирования истории Самарканда и способствовали интеграции самаркандских исследований в глобальное научно-интеллектуальное поле. Это научное наследие стало объектом устойчивого научного интереса в последующие периоды, особенно в исследованиях, проводимых представителями англоязычных востоковедческих школ. В данной статье проводится всесторонний анализ интерпретации истории Самарканда европейскими туристами на основе историко-источникового анализа, сравнительного подхода и методов дискурсивной интерпретации.

Ключевые слова: Самарканд, зарубежный историографический дискурс, востоковедческие школы, туристические и дипломатические источники, историческое представление, цивилизационное наследие, городско-институциональная инфраструктура (каравансарай, медресе), Зарафшанский оазис, этногенез и социальная стратификация.

Abstract: Written sources of English historiography and source studies are of particular epistemological and methodological significance in reconstructing the historical processes of the ancient civilizations that emerged in Samarkand, in particular, from the scientific and cultural heritage of the Timurid

era to the period of colonial expansion of the Russian Empire (from the early 15th century to the second half of the 19th century). Manuscripts, travelogues, and diplomatic observations included in this corpus played a significant role in shaping the discursive construction of Samarkand history and contributed to the integration of Samarkand studies into the global scientific and intellectual field. This scholarly legacy has become the object of sustained scholarly interest in subsequent periods, particularly in studies conducted by representatives of English-speaking orientalist schools. This article provides a comprehensive analysis of the interpretation of Samarkand history by European tourists based on historical source analysis, a comparative approach, and methods of discursive interpretation.

Key words: Samarkand, foreign historiographic discourse, orientalist schools, tourist and diplomatic sources, historical representation, civilizational heritage, urban-institutional infrastructure (caravanserais, madrassas), Zarafshan oasis, ethnogenesis, and social stratification.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Muayyan hudud va uning aholisi tarixini tarixshunoslik nuqtai nazaridan qayta tiklash ko'p qirrali manbalar bazasini talab etadi. Bu esa faqat mahalliy manbalar bilan cheklanib qolmay, balki tashqi mualliflar tomonidan yaratilgan yozma materiallarni ham o'z ichiga olishi zarur. Shu jihatdan, xorijiy kuzatuvchilar tomonidan yaratilgan asarlar – ilmiy risolalar, sayohatnomalar hamda diplomatik hisobotlar – hududiy tarixni kompleks talqin etishda muhim epistemologik qatlamni tashkil etadi. Xususan, bir necha ming yillik sivilizatsion taraqqiyotga ega bo'lgan Samarqand misolida xorijiy manbalar uning tarixiy va madaniy evolyutsiyasini o'rganish uchun tahliliy imkoniyatlarni sezilarli darajada kengaytiradi. Ilmiy jihatdan ayniqsa dolzarb bo'lgan masalalardan biri – ilgari foydalanilmagan arxiv hujjatlari va qo'lyozma materiallarni tizimli aniqlash, ularni ilmiy nashrga tayyorlash va tarjima qilish, shuningdek, ularni mahalliy tarixshunoslik an'analari bilan qiyosiy tahlil asosida

o'rganishdir.

Bunday yondashuv manbashunoslik tanqidini takomillashtirishga va tarixiy rekonstruksiyalarning ishonchliligini oshirishga xizmat qiladi. Mazkur ilmiy makonda ingliz tilidagi tarixshunoslik an'analari alohida o'rin egallaydi. Bu, avvalo, ularning transregional tadqiqot muhitlari bilan uzviy aloqadorligi hamda Markaziy Osiyo tarixini o'rganishga qo'shgan salmoqli hissasi bilan izohlanadi. Ushbu ilmiy yo'nalishlarning metodologik mukammalligi va empirik qamrovi ularni zamonaviy sharqshunoslik maktablariga mansub tadqiqotchilar uchun doimiy e'tibor markaziga aylantirgan. Shu bois, xorijiy mualliflar tomonidan yaratilgan manbalarni tarixshunoslik tadqiqotlariga integratsiya qilish qo'shimcha unsur emas, balki hududiy tarixiy jarayonlarni yanada nozik va tanqidiy asosda anglash uchun zarur bo'lgan muhim analitik strategiya hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS).

Tarixshunoslik an'alarining diaxron tahlili shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyo, xususan Samarqandning intellektual va madaniy merosiga nisbatan britan ilmiy qiziqishi tizimli shaklda XIX asrda shakllangan. Dastlabki Yevropa tasvirlarida ushbu shahar ko'pincha yuqori darajada obrazli va ramziy ifodalar orqali talqin qilingan. Masalan, fon Zoldern Sharqona til va madaniy ifoda vositalariga tayangan holda Samarqandni yer yuzidagi jannat – ilohiy uyg'unlik mujassam bo'lgan ideal makon sifatida tasvirlaydi [1, 6-bet].

Keyingi tarixshunoslik izlanishlari bu yuksak obrazni yanada mustahkamlagan. Xususan, Norman Samarqandni jahondagi muhim shaharlardan iborat iyerarxiyada Afina, Rim va Konstantinopol kabi klassik metropollardan keyingi o'ringa qo'yib, uning madaniy boyligi va urbanistik mukammalligini alohida ta'kidlaydi [2, 319-bet]. Bundan tashqari, u Samarqandni intellektual salohiyat va monumental ulug'vorlik jihatidan Afina bilan teng darajada baholaydi [2, 248-bet]. Ushbu qarashni to'ldirgan holda, Lehmann Temuriylar davrida Samarqand karvonsaroylarining muhim rolini alohida qayd

etib, ularni Xitoy, Hindiston va Eronni bog'lovchi transkontinental almashinuv tarmoqlarining asosiy tugunlari sifatida talqin qiladi [3, 145-bet]. Umuman olganda, bunday yondashuvlar Samarqandning G'arbiy Yevropa tarixshunoslik maktablari tahliliy konsepsiyalarida markaziy o'rin egallaganini ko'rsatadi.

Kengroq intellektual-tarixiy nuqtai nazardan, Frederik Starr islom olami va Yevropa o'rtasidagi bilim almashinuvi jarayonlarining ahamiyatini alohida ta'kidlaydi. Uning qayd etishicha, ingliz sayyohi Aderlard ilmiy bilimlarni izlash maqsadida Sharqqa safar qilgan va qaytishda Sharq olimlarining asarlaridan qo'lyozma nusxalarni olib kelgan. Mazkur asarlar keyinchalik lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropa bo'ylab tarqatilgan hamda ilmiy bilimlarning o'z dastlabki madaniy hududidan tashqariga keng yoyilishiga xizmat qilgan.

Empirik ma'lumotlar ham Yevropaning ushbu hududga bo'lgan qiziqishi kuchayganini tasdiqlaydi. Jumladan, 1890-1898-yillar oralig'ida Turkistonga taxminan 260 nafar xorijiy tashrif buyuruvchi kelgan bo'lib, ular orasida britan, nemis va fransuz sayyohlari, shuningdek boshqa Yevropa va Amerika vakillari ham mavjud edi [4, 38-43 betlar]. Bu holat nafaqat ilmiy qiziqish, balki kengroq geosiyosiy jarayonlar bilan ham bog'liq ekanini anglatadi.

Darhaqiqat, XIX asrda Britaniyaning Markaziy Osiyoga nisbatan ortib borayotgan qiziqishini ingliz-rus strategik raqobati – odatda “Buyuk o'yin” deb ataluvchi geosiyosiy qarama-qarshilik kontekstida talqin etish lozim. Ushbu omil mintaqada britanlarning tadqiqot, diplomatik va ilmiy faoliyatini sezilarli darajada rag'batlantirgan. Shu nuqtai nazardan, Armini Vamberining faoliyati alohida e'tiborga loyiqdir. Uning “Markaziy Osiyoga sayohat” asarida Samarqand va unga tutash hududlar haqida batafsil hamda tahliliy kuzatuvlar keltirilgan bo'lib, ular bugungi kunda ham tarixshunoslik nuqtai nazaridan o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda [5, 203-214 betlar].

Armini Vamberi Samarqandning me'moriy muhitiga oid tavsifiy va tahliliy kuzatuvlarida

shahar madrasalari majmuasiga nisbatan muvozanatli baho beradi. U ularning ayrimlari hanuzgacha mustahkamligini saqlab qolganini, boshqalari esa tashlab qo'yilib, asta-sekin moddiy yemirilish jarayoniga yuz tutganini ta'kidlaydi. Eng yaxshi saqlangan yodgorliklar qatorida u Sherdor va Tillakori madrasalarini alohida ko'rsatadi hamda ularning nisbatan yaxshi holatini Temuriylar davriga emas, balki XVII asrda Ashtarxoniylar sulolasi davrida barpo etilgani bilan izohlaydi [5, 211-bet].

Ayniqsa, Tillakori madrasasiga alohida e'tibor qaratilib, uning nomi – “tilla bilan bezatilgan” ma'nosini anglatib – ichki bezaklarining nihoyatda boy va murakkabligi bilan bog'lanadi. XIX asrda amerikalik olimlar va tadqiqotchilar – Isabella Mary Phibbs hamda William Elroy Curtis tomonidan yozilgan tarixshunoslik asarlarida bu inshoot 1618-yilda islomni qabul qilgan qalmoq kelib chiqishli siyosiy arbob Yalangto'sh Bahodir tomonidan bunyod etilgani tasdiqlanadi [6, 216-bet; 7, 240-241 betlar]. Imomqulixon hukmronligi davrida Samarqand hokimi sifatida faoliyat yuritgan va o'zbeklarning Alchin urug'iga mansub bo'lgan Yalangto'sh Bahodir shahar me'moriy qiyofasining shakllanishida muhim rol o'ynagan.

Tillakori majmuasining ichki “xonaqoh” qismi ayniqsa yuksak darajada tasvirlanadi; uning hashamatli bezaklari Imom Rizo masjidi bilan teng darajada baholanadi. Ushbu keyingi davr inshootlari ro'parasida esa Temurning nabirasi Ulug'bek tomonidan barpo etilgan qadimgi madrasa joylashgan bo'lib, uning ilm-fanga, ayniqsa astronomiyaga bo'lgan qiziqishi mazkur ta'lim maskanining ilmiy yo'nalishini belgilab bergan.

Mazkur madrasa o'z davrining eng mashhur ilmiy markazlaridan biri – rasadxona bilan uzviy bog'liq bo'lgan yirik ilmiy majmuaning tarkibiy qismi edi. XV asr boshlarida qurilishi boshlangan ushbu rasadxona G'iyosiddin Jamshid al-Koshiy, Qozizoda Rumi va Alouddin Bag'dodiy kabi yirik olimlar ishtirokida bunyod etilib, keyinchalik Ali Qushchi rahbarligida yakunlangan. Genri Lansdellning qayd etishicha, madrasa va rasadxona o'z davrida dunyoning turli hududlaridan kelgan yetuk astronomlarni jalb

etgan bo'lib, bu yerda yuzdan ortiq olimlar doimiy ilmiy faoliyat olib borgan [8, 585-bet].

Biroq XIX asrga kelib Ulug'bek madrasasining me'moriy holati va iqtisodiy tizimida sezilarli o'zgarishlar yuz bergan. Manbalarda u bir qavatli, yigirma to'rt hujradan iborat majmua sifatida tasvirlanadi. Madrasa keng vaqf mulklari – yer maydonlari, bozorlar, do'konlar va omborlardan olinadigan daromad hisobiga faoliyat yuritgan. Ushbu daromadlar ta'lim jarayonini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etgan. Xuddi shuningdek, Sherdor va Tillakori madrasalari ham ko'plab yer-mulklar va shahar savdo obyektlaridan iborat vaqf tizimi orqali moliyalashtirilib, ularning daromadi ilmiy faoliyat va mudarrislar hamda talabalarni qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan [8, 586-bet].

Vamberi Samarqandning umumiy shahar tuzilishiga ham e'tibor qaratadi. U rasadxona qoldiqlari o'z davrida deyarli ko'zga tashlanmaydigan darajada yemirilganini qayd etadi. Uch asosiy madrasa esa Registon maydonini tashkil etib, shahar hayotining me'moriy hamda ijtimoiy-iqtisodiy markazi vazifasini bajargan. Garchi u Buxoro markaziga nisbatan kichikroq bo'lsa-da, zich aholi va faol savdo hayoti bilan ajralib turgan. Shuningdek, Buxoro darvozasi yaqinida Temurning rafiqasi sharafiga bunyod etilgan Bibixonim masjidi joylashgan bo'lib, u qisman vayron holatda bo'lishiga qaramay, yuz futdan ortiq balandlikdagi ulkan peshtoqlari orqali o'zining sobiq ulug'vorligi va miqyosini namoyon etib turadi [5, 211-b.].

Nihoyat, Vamberi Shohi Zinda majmuasini Samarqandning eng muhim va diqqatga sazovor muqaddas maskanlaridan biri sifatida e'tirof etadi. Shaharning shimoli-sharqiy qismida, Temurning mavsumiy qarorgohi deb hisoblangan hudud yaqinida joylashgan ushbu ansambl Samarqandning ko'p qatlamli tarixiy va ma'naviy manzarasini o'zida mujassam etadi [5, 204-bet].

NATIJALAR VA MUHOKAMA (РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ / RESULTS AND DISCUSSION). O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyingi davrda mamlakat tarixiy merosini o'rganishga bo'lgan ilmiy qiziqish global miqyosda sezilarli

darajada kengaydi. Xususan, britan sharqshunoslik an'analari Markaziy Osiyo tarixini tizimli tadqiq etishga nisbatan yangilangan va kuchaygan e'tibor bilan ajralib turadi. Mazkur ilmiy yuksalish fonida Samarqand – mintaqaviy sivilizatsiyaning tayanch markazlaridan biri sifatida – uning qadimgi va zamonaviy rivojlanish bosqichlarini qamrab olgan ko'p tarmoqli tadqiqotlar markaziga aylangan.

Zamonaviy tadqiqotchilar orasida Aleksandr Morrison Markaziy Osiyoning imperiya va mustamlaka davri tarixini o'rganishda yetakchi mutaxassislardan biri sifatida e'tirof etiladi. Uning ilmiy izlanishlari Rossiya imperiyasining mintaqaga kirib kelish jarayonlari va mexanizmlarini tahlil qilishga qaratilgan. Xususan, uning "Russian Rule in Samarkand 1868-1910" nomli monografiyasi hamda Adeb Xolidning "The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia" asari XIX asr Samarqandi haqidagi mavjud tasavvurlarni sezilarli darajada qayta ko'rib chiqishga xizmat qilgan. Ushbu tadqiqotlar sodda va beryoqlama talqinlardan voz kechib, mustamlakachilik subyektlari hamda mahalliy jamiyatlarni yanada murakkab va ko'p qatlamli tahlil qilish imkonini beradi.

Morrison tadqiqotlarining muhim jihatlaridan biri uning qiyosiy imperiya yondashuvida namoyon bo'ladi. U Turkistondagi Rossiya imperiyasi boshqaruv amaliyotlarini Britaniya imperiyasining Hindistondagi siyosiy-administrativ tajribasi bilan taqqoslab, mahalliy elitalar bilan o'zaro munosabatlar shakllaridagi strukturaviy farqlarni aniqlaydi. Bunday qiyosiy tahlil an'anaviy tarixshunoslikdagi soddalashtirilgan qarashlarni murakkablashtiruvchi yangi ilmiy xulosalarni yuzaga chiqaradi [9, 29-bet].

Morrisonning ta'kidlashicha, har ikki imperiya tizimi uchun umumiy jihatlardan biri davlat boshqaruvida harbiy institutlarning hal qiluvchi o'rin tutganidir. Shu bilan birga, Rossiya hamda Britaniya ma'muriyati yangi qo'shib olingan hududlar haqida ishonchli ma'lumot to'plashda jiddiy epistemologik muammolarga duch kelgan. Bu muammolar nafaqat tashkiliy, balki mahalliy ijtimoiy-siyosiy sharoitlar bilan chambarchas bog'liq

bo'lib, natijada imperiya hokimiyati va mahalliy aholi o'rtasida vositachilar xizmatidan foydalanish zarurati yuzaga kelgan [9, 30-bet].

Institutsional tahlil bilan bir qatorda, Morrisonning tadqiqotlari Rossiya hukmronligi davrida Samarqandning demografik hamda ijtimoiy-iqtisodiy tarkibini ham yoritadi. 1870-yillar boshlariga oid statistik ma'lumotlarga tayangan holda, u shahar va uning atrofidagi hududlarda hind diasporasi mavjudligini qayd etadi. Masalan, Kattaqo'rg'on shahrida jami 33 nafar hindistonlik istiqomat qilgan bo'lib, ularning asosiy kelib chiqishi Jammu va Shikarpur bilan bog'liq edi. Ularning kasbiy tarkibi xilma-xil bo'lib, sudxo'rlar, diniy arboblardan, savdogarlar va xayriya faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxslarni o'z ichiga olgan. Muhimi, ularning mintaqaga ko'chib kelishi Rossiya bosqinidan oldin, ya'ni 1840-yillarga borib taqaladi. Shuningdek, Payshanba kabi kichik aholi punktlarida ham hind aholisi sezilarli miqdorda istiqomat qilgan.

Mazkur demografik ma'lumotlar kengroq transimperial kontekstda baholanishi lozim. Chunki o'sha davr hisob-kitoblariga ko'ra, Rossiya imperiyasi hududlarida jami taxminan 5 mingga yaqin hindistonlik yashagan. Bu esa Samarqandning nafaqat mintaqaviy markaz, balki keng ko'lamli migratsiya, savdo va madaniy almashinuv tarmoqlarining muhim tuguni sifatida faoliyat yuritganini ko'rsatadi [9, 32-bet].

Aleksandr Lehmann Samarqand aholisining demografik tarkibiga oid tavsifida shaharning yaqqol etnomadaniy rang-barangligini alohida ta'kidlaydi. U bu yerda o'zbeklar, forslar, tojiklar (zamonaviy manbalarda ko'pincha sartlar deb atalgan), no'g'aylar, hindlar hamda yahudiy jamoalaridan iborat turli guruhlar mavjudligini qayd etadi. Ushbu ma'lumotni to'ldirgan holda, Lehmann Qozon tatarlaridan olingan ma'lumotlarga tayanib, Samarqandda qariyb besh yuz nafar tatar istiqomat qilganini va ular bu hududda o'n yildan ortiq vaqt davomida yashab kelayotganini ta'kidlaydi [3, 162-bet]. Bunday kuzatuvlar Samarqandning ko'p millatli shahar markazi sifatida kengroq transregional migratsiya va almashinuv tarmoqlariga integratsiyalashganini ko'rsatadi.

Zamonaviy ingliz tilidagi tarixshunoslikda

mintaqaning intellektual tarixiga bag'ishlangan eng muhim tadqiqotlardan biri Adeb Xolidning "The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia" asaridir. Ushbu fundamental tadqiqot XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi jadidchilik harakatini kengroq ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar kontekstida qayta talqin qiladi. Xolid o'z tahlilida Samarqandni jadidchilik g'oyalari shakllangan va faol rivojlangan asosiy markazlardan biri sifatida ko'rsatadi [10, 96-bet]. Mazkur harakat markazida Mahmudxo'ja Behbudiy turadi. Xolid uni inqilobiy voqealargacha bo'lgan davrda Markaziy Osiyodagi eng nufuzli va yetakchi jadid arbobi sifatida tavsiflaydi. Behbudiy Samarqanddagi faol intellektual muhitda faoliyat yuritib, islohotparvar hamkorlari va shogirdlari – Abdulkadir Shakuriy, Ajziy hamda Hoji Muin bilan yaqin hamkorlik qilgan.

Shakuriy hayot yo'li jadidchilikka xos bo'lgan ijtimoiy va pedagogik o'zgarishlarni yaqqol aks ettiradi. U diniy muhitda tug'ilib, otasi imom, onasi esa qizlar maktabini boshqargan. Samarqanddagi Arifjonboy madrasasida an'anaviy ta'lim olgan Shakuriy dastlab qishloq joylarda eski usulda dars bergan bo'lsa-da, keyinchalik "usul-i jadid"ni qabul qilib, o'z hududida dastlabki yangi usul maktablaridan birini tashkil etgan. U pedagogik faoliyat bilan birga zamonaviy o'quv dasturlariga mos darsliklar yozish bilan ham shug'ullangan. Qozonga qilgan safarlari va u yerda isloh qilingan musulmon ta'lim tizimi bilan tanishuvi uning pedagogik qarashlariga sezilarli ta'sir ko'rsatgan [10, 95-bet].

Shuningdek, Sayyid Ahmad Siddiqiy Ajziy ham jadid ziyolilariga xos ijtimoiy-madaniy profilni namoyon etadi. U fors va turkiy adabiyotlarni mukammal bilgan, keyinchalik ijtimoiy aloqalar orqali rus tilini ham o'zlashtirgan. Ajziy ta'lim islohoti va matbuot sohasida faol ishtirok etgan. Uning haj safarini amalga oshirish maqsadida meros mulkini sotishi diniy e'tiqod va intellektual o'zgarishlarning o'zaro uyg'unligini ko'rsatadi. Safardan qaytgach, u 1914-yilda Samarqandda "Zarafshon" kitob do'konini tashkil etib, jamoat hayotining kengayishiga hissa qo'shgan, shuningdek, 1903-yildan boshlab

jadid usulidagi ta'lim muassasalarini tashkil etish va isloh qilish bilan shug'ullangan. Samarqanddagi jadidchilik harakati zamonaviy matbuotning shakllanishi bilan ham chambarchas bog'liq edi. Xususan, Behbudiy 1913-yilda "Samarqand" gazetasini va 1913-1915-yillarda "Oyna" jurnalini nashr ettirishni yo'lga qo'yib, ularni islohot g'oyalarini targ'ib qilish va yangi ijtimoiy-siyosiy diskurslarni shakllantirishning muhim platformalariga aylantirdi [10, 96-98 betlar]. Umuman olganda, ushbu jarayonlar Samarqandning kech imperiya davrida ta'lim islohoti, matbuot taraqqiyoti va ijtimoiy-madaniy transformatsiyalar kesishgan dinamik intellektual markaz sifatida faoliyat yuritganini yaqqol namoyon etadi.

Markaziy Osiyoning siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmalarini o'rganishga muhim hissa qo'shgan tadqiqotlardan biri – Bamberg universiteti olimasi Andrea Shyoltzel Vilde tomonidan yozilgan "Buxoro amirligi" asaridir. Muallif o'z tadqiqotida amirlikning hududiy tuzilishi va boshqaruv tizimini kompleks tarzda rekonstruksiya qiladi. Vildening ta'kidlashicha, XIX asr davomida Buxoro amirligi keng va hududiy jihatdan rang-barang makonda hukmronlik qilgan. Uning asosiy hududiy yadrosi Zarafshon vodiysida joylashib, Buxoro, Samarqand, Karmana va Qarshi kabi yirik shaharlarni, shuningdek Qashqadaryo vohasini o'z ichiga olgan. Shahrisabz va Hisor kabi periferik hududlar esa XVIII-XIX asrlarda amirlik ta'sir doirasida qolib, moslashuvchan, biroq yaxlit hududiy boshqaruv modelini aks ettirgan [11, 20-bet].

Mazkur geosiyosiy tizim doirasida Samarqand turli tarixiy bosqichlarda – Temuriylar davri, Buxoro xonligi va keyingi amirlik davrida – iqtisodiy ishlab chiqarish va madaniy faoliyatning yirik markazi sifatida faoliyat yuritgan. XIX asr Yevropa kuzatuvchilari, jumladan Genri Norman, shaharning o'troq aholisini ifodalash uchun "sart" atamasidan foydalangan bo'lib, ularni asosan shahar hayotiga moslashgan, savdo faoliyati bilan shug'ullanuvchi hamda mavjud siyosiy tuzilmalar bilan integratsiyalashgan guruh sifatida tavsiflaydi [2, 297-bet]. Shunga o'xshash yondashuv Ulrix Perovski asarlarida

ham uchrab, u "sart" atamasini Markaziy Osiyo shaharlaridagi mahalliy o'troq aholi uchun qo'llaniladigan umumiy nom sifatida talqin qiladi [12, 168-bet].

Makrotarixiy nuqtai nazardan qaraganda, Rossiya imperiyasining Samarqandni bosib olishi mintaqadagi kuchlar muvozanatini tubdan o'zgartirgan muhim burilish nuqtasi bo'ldi. Ayniqsa, sug'orish tizimlari kabi muhim gidroinshootlar ustidan nazoratni qo'lga kiritish orqali Rossiya ma'muriyati Buxoro amirligining iqtisodiy barqarorligini cheklab, uning siyosiy jihatdan asta-sekin qaram bo'lib borishiga zamin yaratdi. Vilde keltirgan arxiv ma'lumotlariga ko'ra, 1888-yilga kelib Zarafshon vodiysida 142 ta asosiy kanal mavjud bo'lib, ulardan 99 tasi Samarqand vohasini, 43 tasi esa Buxoro vohasini suv bilan ta'minlagan [12, 157-bet]. Bu nomutanosib taqsimot suv resurslarini boshqarishning imperiyaviy siyosat va mintaqaviy kuch muvozanatidagi strategik ahamiyatini yaqqol ko'rsatadi.

Vilde tadqiqotlari amirlikning ijtimoiy-iqtisodiy asoslarini ham yoritib, aholining asosiy qismi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, hududning uzoq masofali savdo tarmoqlariga integratsiyalashgani uning iqtisodiy hayotida muhim rol o'ynagan. XIX asrda Buxoro, Samarqand va Qarshi kabi shaharlar Markaziy Osiyoda muhim savdo markazlari sifatida shakllanib, mintaqalararo iqtisodiy almashinuvni ta'minlagan [11, 21-22 betlar].

Aleksandr Lehmannning qo'shimcha kuzatuvlari Samarqanddagi sug'orish infratuzilmasi Buxoroga nisbatan ancha rivojlanganini ko'rsatadi. U nafaqat kanallar sonining ko'pligini, balki suv ta'minotini tartibga soluvchi maxsus suv omborlari mavjudligini ham qayd etadi [3, 152-bet]. Mazkur infratuzilma mintaqaning yuqori qishloq xo'jaligi samaradorligini ta'minlagan.

Shu kontekstda Vilde don yetishtirishni, ayniqsa bug'doy ekinlarini asosiy qishloq xo'jaligi faoliyati sifatida ko'rsatadi. Bundan tashqari, Samarqand yaqinidagi Miyonqol hududi hamda Amudaryoning quyi oqimlarida guruch yetishtirish ham rivojlangan. Miyonqolda yetishtirilgan yuqori sifatli guruch

Rossiya va Eron kabi tashqi bozorlarga eksport qilingan bo'lib, bu hududning kengroq savdo tizimlariga integratsiyalashganini ko'rsatadi. Shuningdek, tadqiqotda Samarqand va Buxoro kabi yirik shaharlarda hind diasporasi mavjudligi qayd etilib, bu Markaziy Osiyoning uzoq muddatli madaniyatlararo aloqalar makoni ekanini yana bir bor tasdiqlaydi [11, 24-bet].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Yevropa sayohatshunosligi Samarqand tarixiy taraqqiyotini o'rganishda keng qamrov va chuqur tahliliy yondashuvni namoyon etadi. Ushbu ilmiy an'ana o'z mazmuni va metodologik darajasi jihatidan boshqa yirik akademik tillarda shakllangan tarixshunoslik maktablari bilan tenglashadi, ayrim jihatlarida esa ular bilan qiyoslanadigan darajada rivojlangan. Ingliz tilidagi tadqiqotlar keng xronologik diapazonni qamrab olib, fanlararo metodologiyalarga barqaror sodiqlikni aks ettiradi. Mazkur ilmiy yo'nalishning asosiy xususiyatlaridan biri – uning puxta shakllantirilgan manbaviy asosga tayanishidir. Ingliz tilidagi tadqiqotchilar XVIII-XIX asrlarga oid mahalliy tarixchilarning asarlarini tizimli ravishda o'rganib, ularni tanqidiy manbashunoslik tahliliga tortadilar. Shu bilan birga, ular

Yevropa va Amerika ilmiy adabiyotlari, sayohatnomalar hamda diplomatik kuzatuvlardan olingan ma'lumotlarni ham faol integratsiya qiladi. Bunday ko'p qatlamli yondashuv mahalliy va tashqi talqinlarni o'zaro qiyoslash orqali tarixiy jarayonlarni yanada nozik va chuqur rekonstruksiya qilish imkonini beradi.

Shuningdek, global tarixshunoslikdagi so'nggi tendensiyalar Markaziy Osiyo tarixining uzoq muddatli (*longue duree* – according to the principle of the Annals School) rivojlanishiga nisbatan ilmiy e'tiborning kuchayganini ko'rsatadi. Ushbu paradigma doirasida Samarqand – mintaqaning eng qadimiy va barqaror shahar markazlaridan biri sifatida – faqat lokal tarixiy obyekt sifatida emas, balki qadimgi davrlardan to hozirgi kungacha cho'zilgan keng sivilizatsion, iqtisodiy va madaniy tarmoqlar ichidagi dinamik markaz sifatida talqin etiladi. Natijada, zamonaviy xorijiy tarixshunoslikda Samarqandni o'rganish yuqori darajada shakllangan va metodologik jihatdan mukammal ilmiy yo'nalish sifatida namoyon bo'ladi. Bu yo'nalish turli manbaviy an'analarni uyg'unlashtirish hamda o'tmishni ko'p darajali va kompleks talqin qilish imkoniyatiga ega bo'lishi bilan ajralib turadi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Shubert fon Zoldern. Samarqandning me'moriy yodgorliklari. – Vena, 1898.
2. Norman G. Barcha Rossiyalar: zamonaviy Yevropa Rossiyasi, Finlyandiya, Sibir, Kavkaz va Markaziy Osiyoga sayohatlar va tadqiqotlar. – London: William Heinemann, 1902.
3. Lehmann A. Buxoro va Samarqandga sayohat. – Sankt-Peterburg, 1852.
4. Rasulova D.B. Turkiston o'lkasida xorijiy sayyohlar va tadqiqotchilar faoliyati tarixidan (XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshi) // Samarqand davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. 4-son. – Samarqand, 2019.
5. Vamberi A. Markaziy Osiyo bo'ylab sayohatlar. – London, 1864.
6. Fibbs I.M. Markaziy Osiyoda ruslarga tashrif. – London, 1899.
7. Kertis U.E. Turkiston: Osiyoning yuragi. – Nyu-York, 1911.
8. Lansdell G. Rossiyaning Markaziy Osiyosi. 1-jild. – London, 1883.
9. Morrison A. Samarqandda Rossiya boshqaruvi (1868-1910). – Nyu-York: Oxford University Press, 2008.
10. Xolid A. Musulmon madaniy islohoti siyosati: Markaziy Osiyoda jadidchilik. – Berkli, 1998.
11. Vilde A. Buxoro amirligi. – Oksford: Oxford University Press, 2017.
12. Peroun U. Markaziy Osiyoda rus mezburlari va ingliz mehmonlari. – London, 1898.